

Εισαγωγή

Κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα η ζωή των Ευρωπαίων μεταμορφώθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά. Το 1950 πολλοί από τους κατοίκους της ηπειρωτικής Ευρώπης χρησιμοποιούσαν κάρβουνο για την οικιακή θέρμανση, πάγο για την ψύξη των τροφίμων τους, ενώ δεν διέθεταν ούτε τις στοιχειώδεις μορφές υδραυλικής εγκατάστασης στα σπίτια τους. Σήμερα, η ζωή τους είναι πιο εύκολη και έχει βελτιωθεί χάρη στους καυστήρες φυσικού αερίου, στα ηλεκτρικά ψυγεία και σε μια ολόκληρη σειρά ηλεκτρικών συσκευών που κάνουν το νου να σαστίζει. Το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, δηλαδή όσα μπορεί να αγοράσει ο μέσος κάτοικος της Ευρώπης με το εισόδημά του, τριπλασιάστηκε κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Η ποιότητα ζωής βελτιώθηκε περισσότερο από όσο δηλώνει αυτός ο απλός δείκτης. Οι ώρες εργασίας μειώθηκαν κατά το ένα τρίτο, αυξάνοντας εντυπωσιακά τον ελεύθερο χρόνο. Το προσδόκιμο ζωής επιμηκύνθηκε ως αποτέλεσμα της βελτιωμένης διατροφής και των προόδων της ιατρικής επιστήμης. Ασφαλώς, δεν ήταν όλα ρόδινα. Η ανεργία αυξήθηκε. Οι φορολογικές επιβαρύνσεις εκτινάχθηκαν στα ύψη. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η πολιτική καταπίεση και οι περιορισμοί στην κυριαρχία του καταναλωτή ήταν στοιχεία διάχυτα στα απολυταρχικά καθεστώτα τα οποία κυριάρχησαν στην ανατολική Ευρώπη επί τέσσερις δεκαετίες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Με αντικειμενικά κριτήρια, όμως, το τελευταίο μισό του αιώνα έχει κληροδοτήσει σήμερα στους Ευρωπαίους μια κατάσταση απείρως καλύτερη από αυτή στην οποία βρίσκονταν οι παππούδες τους πενήντα χρόνια πριν.

Φυσικά, δεν είχαν όλες οι περιοχές της ηπειρωτικής Ευρώπης ίση πρόσβαση σε αυτή την ευημερία και δεν χαρακτηρίζονταν όλα τα τμήματα του τελευταίου μισού του αιώνα από εξίσου ταχεία ανάπτυξη. Η Νότια Ευρώπη αναπτύχθηκε ταχύτερα από τη Βόρεια Ευρώπη. Η Δυτική Ευρώπη αναπτύχθηκε ταχύτερα από την Ανατολική Ευρώπη. Η ανάπτυξη ήταν πιο αργή μετά το 1973, σε σχέση με πριν. Αυτή η επιβράδυνση ήταν πιο έντονη στην Ανατολική Ευρώπη, όπου κορυφώθηκε σε μια κρίση κεντρικού σχεδιασμού η οποία ανέτρεψε όχι μόνο την κατευθυνόμενη οικονομία, αλλά και το αυταρχικό πολιτικό εποικοδόμημά της. Πρόκειται για

σημαντικούς περιορισμούς, οι οποίοι όμως δεν αλλάζουν το γεγονός πως η μεταπολεμική περίοδος, και συγκεκριμένα το τέταρτο του αιώνα από το 1948 ως το 1973, υπήρξε μια περίοδος εξαιρετικά γρήγορης αλλαγής και μια αληθινά χρυσή εποχή της οικονομικής ανάπτυξης.

Τι ήταν αυτό που έκανε δυνατή την ταχεία οικονομική ανάπτυξη μιας ηπείρου η οποία είχε πληγεί σε τέτοια έκταση από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο; Αρχικά, η Ευρώπη μπόρεσε να αναπτυχθεί γοργά απλώς και μόνο αποκαθιστώντας τις καταστροφές του πολέμου, αναδημιουργώντας το κεφαλαιακό της απόθεμα και αναδιατάσσοντας ανθρώπους, που κατά την εποχή του πολέμου είχαν χρησιμοποιηθεί για την καταστροφή της παραγωγής και της παραγωγικής δυνατότητας, αλλά τώρα έπρεπε να τις δημιουργήσουν ξανά, επιστρέφοντας στη φυσιολογική δουλειά τους κατά την ειρηνική περίοδο. Η ταχεία οικονομική επέκταση των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων αντανακλούσε ευρέως αυτή τη διαδικασία της «ανάπτυξης μέσω της ανάκτησης του χαμένου εδάφους».¹ Στη συνέχεια η ηπειρωτική Ευρώπη μπορούσε να διατηρήσει αυτή τη γρήγορη ανάπτυξη με την αξιοποίηση μιας σειράς μη εφαρμοσμένων νέων τεχνολογιών οι οποίες είχαν εμφανιστεί μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων, αλλά δεν είχαν τεθεί ακόμα σε εμπορική χρήση. Ασφαλώς, οι δεκαετίες του 1920 και 1930 υπήρξαν δεκαετίες αστάθειας και κρίσης, παράλληλα όμως σηματοδότησαν μια περίοδο ταχείας τεχνικής αλλαγής. Μεταξύ άλλων, τότε έκαναν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους ο λουσίτης, το τεφλόν και το νάιλον, βελτιώσεις στο σχεδιασμό του κινητήρα εσωτερικής καύσης και οργανωτικές αλλαγές όπως η διάδοση των μεθόδων γραμμής παραγωγής και των σύγχρονων πρακτικών διαχείρισης προσωπικού.² Οι περισσότερες από αυτές τις καινοτομίες αναπτύχθηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όμως το κλίμα ύφεσης στο χώρο των επενδύσεων και, στη συνέχεια, η αναστάτωση που προκάλεσε ο πόλεμος, κατέστησαν τις δεκαετίες του 1930 και του 1940 εποχές κάθε άλλο παρά ευνοϊκές για να μιμηθεί η Ευρώπη το παράδειγμα της Αμερικής. Συνεπώς, κατά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν αποκτήσει ένα τεράστιο προβάδισμα όσον αφορά τα επίπεδα συνολικής παραγωγής και παραγωγικότητας. Αλλά αυτό σήμαινε και ότι υπήρχε μια εντυπωσιακή συσσώρευση μη εφαρμοσμένης τεχνολογικής και οργανωτικής γνώσης έτοιμης για εμπορική χρή-

---

1. Ο όρος «ανάκτηση του χαμένου εδάφους» (*catch-up*) χρησιμοποιήθηκε με διαφορετικούς τρόπους στη βιβλιογραφία σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη. Εδώ χρησιμοποιείται για να αναφερθεί στην τάση των χωρών να ανακάμψουν από ανώμαλες οικονομικές συνθήκες, ώστε να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος και να φτάσουν στα δικά τους δυνητικά παραγωγικά επίπεδα.

2. Ομοίως, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος έδωσε το έναυσμα για σημαντικές εξελίξεις στην τεχνολογία υπολογιστών, την ατομική ενέργεια, στην αεροναυπηγική και στα ραντάρ, και σε μια ποικιλία άλλων πεδίων, πολλά από τα οποία είχαν σημαντικές αναξιοποίητες εμπορικές δυνατότητες.

ση από την Ευρώπη. Αποκτώντας την άδεια εκμετάλλευσης της αμερικανικής τεχνολογίας, επωφελούμενη από τη γνώση των μεθόδων μαζικής παραγωγής που διέθεταν οι παραγωγικοί φορείς των ΗΠΑ και υιοθετώντας τις αμερικανικές πρακτικές διαχείρισης προσωπικού, η Ευρώπη μπορούσε να γεφυρώσει το χάσμα. Αυτή η πτυχή της ανάπτυξης κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα είναι γνωστή ως «σύγκλιση»: πρόκειται για την τάση των επιπέδων του κατά κεφαλήν εισοδήματος και της παραγωγικότητας να συγκλίνουν προς τα αντίστοιχα των Ηνωμένων Πολιτειών.³

Για όλους αυτούς τους λόγους, το 1945 υπήρξε εννοϊκό σημείο εκκίνησης για την ευρωπαϊκή οικονομία. Αν εξετάσουμε από μια σημερινή σκοπιά την εντυπωσιακή οικονομική πρόοδο των επόμενων πενήντα χρόνων, ενισχύεται η τάση να θεωρήσουμε προκαθορισμένα όσα ακολούθησαν. Στην πραγματικότητα, για να συμβεί αυτό έπρεπε πολλά πράγματα να πάνε καλά, ενώ υπήρχε αρκετή αβεβαιότητα σχετικά με το βαθμό της επίτευξής τους. Η ανάκτηση του χαμένου εδάφους, της οποίας επακόλουθα ήταν ο σχηματισμός κεφαλαίου, η ανακατανομή του εργατικού δυναμικού και η αποτελεσματική χρήση αυτών των συντελεστών παραγωγής, απαιτούσε από την Ευρώπη να κινητοποιήσει τις αποταμιεύσεις, να χρηματοδοτήσει τις επενδύσεις και να διατηρήσει τους μισθούς σε επίπεδα συμβατά με την πλήρη απασχόληση και με σημαντικά ποσοστά κέρδους. Απαιτούσε να οργανωθεί και να λειτουργήσει ταυτόχρονα μια σειρά συμπληρωματικών κλάδων, ο καθένας από τους οποίους ήταν απαραίτητος για τη βιωσιμότητα των άλλων. Η σύγκλιση απαιτούσε μηχανισμούς προκειμένου να μεταφερθεί στην Ευρώπη και να προσαρμοστεί στις συνθήκες της η συσσωρευμένη μη εφαρμοσμένη τεχνολογική και οργανωτική γνώση που είχε αναπτυχθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Αυτοί οι στόχοι ήταν σύνθετοι. Αν έρθουμε στη θέση των ανθρώπων εκείνης της εποχής, στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε –όπως θα κάνουμε στο τρίτο κεφάλαιο– αντιλαμβανόμαστε ότι πολλά πράγματα θα μπορούσαν να έχουν πάει στραβά, όπως είχε συμβεί κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

Το γεγονός ότι δεν πήγαν στραβά, αντανakλούσε πλέον τη διαπίστωση πως η Ευρώπη διέθετε ένα σύνολο θεσμών εξαιρετικά προσαρμοσμένων στον επικείμενο στόχο. Η ανάκτηση του χαμένου εδάφους διευκολύνθηκε από τα συνδικάτα με διάθεση αλληλεγγύης, από τις συνεκτικές ενώσεις εργοδοτών και από κυβερνήσεις που στόχευαν στην ανάπτυξη και συνεργάζονταν για την κινητοποίηση των αποταμιεύσεων, τη χρηματοδότηση των επενδύσεων και τη σταθεροποίηση των

---

3. Για να γίνουμε σαφέστεροι, υπάρχει επίσης μια βιβλιογραφία περί σύγκλισης εντός της Ευρώπης (σύγκλιση των κατά κεφαλήν εισοδημάτων προς τα επίπεδα, φέρ' ειπείν, της Γερμανίας ή της Γαλλίας). Βλέπε, για παράδειγμα, Caselli και Tenreyro (2004). Η γραφειοκρατία της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει αναπτύξει τη δική της ορολογία για να χαρακτηρίσει το φαινόμενο, που είναι γνωστό ως «συνοχή».

μισθών σε επίπεδα συμβατά με την πλήρη απασχόληση. Το πρόβλημα της οργάνωσης και της ταυτόχρονης λειτουργίας ενός συνόλου αλληλεξαρτώμενων κλάδων λύθηκε από μηχανισμούς εκτός αγοράς, που ξεκινούσαν από τις υπηρεσίες κρατικού σχεδιασμού, τις κρατικές εταιρείες χαρτοφυλακίου και τις βιομηχανικές κοινοπραξίες στη Δυτική Ευρώπη, και έφθαναν έως τη μαζική εθνικοποίηση και την κεντρική κατεύθυνση της οικονομίας στην Ανατολική Ευρώπη. Η επέκταση της παραγωγικής δυνατότητας η οποία ήταν αναγκαία για να λειτουργήσουν αποτελεσματικά αυτές οι τεχνολογίες κλίμακας και έντασης χρηματοδοτούνταν από τράπεζες ανεκτικές στον κίνδυνο οι οποίες δημιουργούσαν μακροπρόθεσμες σχέσεις με τους βιομηχανικούς πελάτες τους.

Με δυο λόγια, λοιπόν, οι ευκαιρίες για ανάκτηση του χαμένου εδάφους και σύγκλιση υλοποιήθηκαν χάρη στη συμμόρφωση, ή κοινώς, στο «ταίριασμα» ανάμεσα στη δομή της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας και στις οικονομικές και τεχνολογικές επιταγές εκείνης της εποχής. Το αποτέλεσμα ήταν μια περίοδος εξαιρετικά γρήγορης ανάπτυξης από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960.

Κρίσιμη για την επιτυχία της Δυτικής Ευρώπης υπήρξε η προστασία των ιδιωτικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και η εξάρτηση από το μηχανισμό των τιμών. Όμως η ταχεία ανάπτυξη της μεταπολεμικής χρυσής εποχής δεν εξαρτώνταν απλώς και μόνο από την ελεύθερη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς· απαιτούσε επιπροσθέτως ένα σύνολο κανόνων και συμβάσεων, άλλων ανεπίσημων και κάποιων άλλων ενσωματωμένων στο νόμο, προκειμένου να συντονιστούν οι ενέργειες των κοινωνικών εταίρων και να λυθεί μια σειρά προβλημάτων που οι αποκεντρωμένες αγορές αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν. Από εδώ και ο όρος «συντονισμένος καπιταλισμός» στον πρωτότυπο τίτλο αυτού του βιβλίου.

Αυτό το κωδικοποιημένο σύνολο των κανόνων και των αντιλήψεων –που έχουν κατά νου οι οικονομολόγοι όταν αναφέρονται στους θεσμούς– δεν υλοποιήθηκε από τη μια μέρα στην άλλη. Ως ένα μεγάλο βαθμό είχε κληρονομηθεί από το παρελθόν. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι οι θεσμοί που κληρονομήθηκαν μπορούσαν να προσαρμοστούν στις ανάγκες της μεταπολεμικής ανάπτυξης, διότι οι προκλήσεις αυτής της περιόδου ήταν παρόμοιες με εκείνες που είχε αντιμετωπίσει η Ευρώπη τα προηγούμενα χρόνια. Οι σύγχρονοι βιομηχανικοί κλάδοι είχαν αναπτυχθεί πολύ αργότερα στην ηπειρωτική Ευρώπη συγκριτικά με τη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, σε μια εποχή που η κεφαλαιακή ένταση των κλάδων της βιομηχανικής τεχνολογίας ήταν μεγαλύτερη. Αυτές οι πιο απαιτητικές κεφαλαιακές ανάγκες καλύφθηκαν από μεγάλες τράπεζες, οι οποίες ήταν σε θέση να κινητοποιήσουν πόρους σε ευρεία κλίμακα.⁴ Καθώς η βιομηχανική παραγωγή γινόταν πιο

---

4. Αυτή η σπουδαία επισήμανση έγινε από τον Gerschenkron (1962).

σύνθετη και οι βιομηχανικοί τομείς όλο και πιο αλληλεξαρτώμενοι, έγινε πιο πιεστική η ανάγκη της οργάνωσης και ταυτόχρονης λειτουργίας μιας σειράς βιομηχανικών κλάδων· σε αυτό το σημείο γίνεται αντιληπτός ο εξέχων ρόλος του κράτους.⁵ Οι οικονομίες που εκβιομηχανίζονταν αργοπορημένα και η αρχική έκρηξη της ανάπτυξής τους εξαρτώνταν από την ικανότητά τους τόσο να αφομοιώνουν και να προσαρμόζουν τις υπάρχουσες τεχνολογίες όσο και να καινοτομούν σε νέες, ανέπτυξαν, όπως ήταν φυσικό, συστήματα σχηματισμού ανθρώπινου κεφαλαίου, δίνοντας έμφαση στη μαθητεία, στην κατάρτιση και στις επαγγελματικές δεξιότητες, στον ίδιο βαθμό με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση.⁶ Δεν ήταν λοιπόν σύμπτωση που η Ευρώπη μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο διέθετε ήδη ένα σύνολο θεσμών χρήσιμων για το μετριασμό των περιορισμών στην ανάπτυξη. Επίσης, αποτελούσε καλή σύμπτωση το γεγονός ότι αυτή η κληρονομιά ήταν ευνοϊκή, αφού τέτοιου είδους βαθιά ριζωμένοι κοινωνικοί θεσμοί αλλάζουν με αργούς ρυθμούς.

Η ανάκτηση του χαμένου εδάφους ήταν κατά τον ίδιο τρόπο το δυνατό σημείο των σχεδιασμένων οικονομιών οι οποίες είχαν οργανωθεί σύμφωνα με τα σοβιετικά πρότυπα. Οι γραφειοκράτες αποφάσιζαν πόσα εργοστάσια έπρεπε να κατασκευαστούν, ανέθεταιν στις κρατικές τράπεζες να κινητοποιήσουν τους αναγκαίους πόρους και περιόριζαν την κατανάλωση σε όσους πόρους είχαν απομείνει. Αποφάσιζαν ποιες ξένες τεχνολογίες να αποκτήσουν, είτε με επίσημη άδεια, είτε με βιομηχανική κατασκοπεία. Επειδή μια επιτυχία που μετριόταν σε τόνους παραγωγής χάλυβα εξαρτώνταν περισσότερο από το σχηματισμό κεφαλαίου μέσω εξαναγκασμού και από την αφομοίωση των καθιερωμένων τεχνολογιών και όχι από την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία, οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες της Ανατολικής Ευρώπης ήταν σε θέση, αρχικά τουλάχιστον, να λειτουργήσουν υποφερτά. Οι θεσμοί της κατευθυνόμενης οικονομίας υπόκειντο σε σοβαρούς περιορισμούς, όπως θα δούμε, όμως ήταν καλύτερα προσαρμοσμένοι στις συνθήκες της ανάπτυξης μέσω της ανάκτησης του χαμένου εδάφους.

Όπως ακριβώς αυτή η κληρονομιά των οικονομικών και κοινωνικών θεσμών συνέβαλε στις εξαιρετικά επιτυχείς επιδόσεις της ευρωπαϊκής οικονομίας κατά το τρίτο τέταρτο του εικοστού αιώνα, με τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιήθηκε και για να ερμηνευθεί ως ένα βαθμό η λιγότερο ικανοποιητική επίδοση της Ευρώπης κατά τα επόμενα είκοσι πέντε χρόνια. Καθώς οι αρχικές ευκαιρίες για ανάκτηση του χαμένου εδάφους και σύγκλιση είχαν εξαντληθεί, η ήπειρος έπρεπε να βρει άλλους τρόπους για να διατηρήσει την ανάπτυξή της. Έπρεπε να μεταστραφεί από την

---

5. Αυτή η προσέγγιση στην εκβιομηχάνιση κατά το μοντέλο *big-push* έχει ήδη τονιστεί από τους Rosenstein-Rodan (1943).

6. Μια σύντομη εισαγωγή στη βιβλιογραφία γι' αυτό το θέμα, στον Sleigh (1993).

ανάπτυξη που βασίζεται στην εξαναγκαστική συσσώρευση κεφαλαίου και στην απόκτηση ήδη γνωστών τεχνολογιών, προς την ανάπτυξη που βασίζεται στην αύξηση της αποτελεσματικότητας και στην εσωτερικά παραγόμενη καινοτομία. Αυτή η σταδιακή μετάβαση μερικές φορές περιγράφεται ως μετατόπιση από την εκτατική στην εντατική ανάπτυξη. Με το όρο *εκτατική ανάπτυξη* (extensive growth) εννοώ την ανάπτυξη που βασίζεται στο σχηματισμό κεφαλαίου και στο υπάρχον απόθεμα τεχνολογικής γνώσης. Πρόκειται για τη διαδικασία μέσω της οποίας το παραγωγικό αποτέλεσμα αυξάνεται με την απασχόληση περισσότερων ανθρώπων σε οικεία έργα, ενώ η παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού αυξάνεται με τη δημιουργία περισσότερων εργοστασίων κατά το πρότυπο των ήδη υπαρχόντων.⁷ *Εντατική ανάπτυξη* (intensive growth), αντιθέτως, σημαίνει ανάπτυξη μέσω της καινοτομίας.⁸ Η αύξηση της συνολικής παραγωγής αποδίδεται κατά κύριο λόγο στην τεχνική αλλαγή και σε μικρότερο βαθμό στην αύξηση των παραγωγικών συντελεστών.⁹

Έτσι, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, η Ευρώπη, που είχε επαναπαυθεί στην εκτατική ανάπτυξη κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, δεν είχε άλλη επιλογή από τη στροφή στην εντατική ανάπτυξη. Το πρόβλημα ήταν πως οι θεσμοί, οι οποίοι είχαν προσαρμοστεί στις ανάγκες της εκτατικής ανάπτυξης, ανταποκρίνονταν λιγότερο στις προκλήσεις της εντατικής ανάπτυξης. Τα στηριζόμενα στις τράπεζες χρηματοπιστωτικά συστήματα υπήρξαν ιδιαίτερα αποτελεσματικά στην κινητοποίηση των πόρων που προορίζονταν για επενδύσεις μέσω επιχειρήσεων οι οποίες χρησιμοποιούσαν για τη λειτουργία τους γνωστές τεχνολογίες· όμως ευνοούσαν λιγότερο την ανάπτυξη σε μια περίοδο υψηλής τεχνολογικής αβεβαιότητας. Ο ρόλος, πλέον, του χρηματοπιστωτικού συστήματος ήταν να ποτάρει σε ανταγωνιστικές τεχνολογίες, κάτι που ταίριαζε καλύτερα στις χρηματο-

7. Αυτό δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε την ύπαρξη τεχνικών αλλαγών, αλλά μάλλον ότι τονίζουμε τη σημασία του σχηματισμού κεφαλαιουχικού υλικού –και την τάση για τεχνολογικές αλλαγές να ενσωματώνεται στα νέα μηχανήματα και στο νέο εξοπλισμό– κατά την πρώτη φάση της μεταπολεμικής ανάπτυξης της Ευρώπης. Στα οικονομικά μοντέλα, το χαρακτηριστικό της εκτατικής ανάπτυξης είναι μια ισχυρή αύξηση της αναλογίας κεφαλαιουχικού υλικού - εργασίας, όπως ήταν εμφανές κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, όταν το κεφαλαιουχικό απόθεμα της Ευρώπης αυξανόταν με ρυθμό πάνω από 5 τοις εκατό, ενώ η αύξηση της απασχόλησης βρισκόταν περίπου στο 1 τοις εκατό. Η εκτατική ανάπτυξη πήρε επίσης τη μορφή της μετακίνησης εργαζομένων από τη γεωργία στη βιομηχανία, όπου η παραγωγικότητα ήταν υψηλότερη (συνεπώς, αυξάνοντας ουσιαστικά το αριθμό των «μονάδων αποτελεσματικότητας» της εργατικής δύναμης), ενώ ταυτόχρονα αυτοί εφοδιάζονταν με σημαντικά επίπεδα κεφαλαιουχικού υλικού.

8. Η, τουλάχιστον περισσότερο έντονα μέσω της καινοτομίας.

9. Ορισμένοι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν αυτούς τους όρους (*εκτατική* και *εντατική ανάπτυξη*) με διαφορετική σημασία, αναφερόμενοι με τον όρο *εκτατική ανάπτυξη* στην ανάπτυξη του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) συνολικά και με τον όρο *εντατική ανάπτυξη* στην ανάπτυξη του ΑΕΠ κατά κεφαλήν. Εδώ, δεν έχουν αυτή τη σημασία.

πιστωτικές αγορές.¹⁰ Οι γενναιόδωρες ρυθμίσεις προστασίας της απασχόλησης και οι βαριές υποχρεώσεις του κράτους πρόνοιας που είχαν δώσει στο εργατικό δυναμικό την ασφάλεια ώστε να αποδεχτεί την εγκατάσταση των τεχνολογιών μαζικής παραγωγής, απέβησαν πλέον εμπόδιο στην ανάπτυξη, καθώς οι συντελεστές της δημιουργίας θέσεων εργασίας και της βελτίωσης της παραγωγικότητας ήταν πλέον οι νέες επιχειρήσεις που στόχευαν να εξερευνήσουν τη βιωσιμότητα των άγνωστων τεχνολογιών. Τα συστήματα συνδιαχείρισης από τους εργαζόμενους, μέσα στα οποία οι εκπρόσωποι των συνδικαλιστικών φορέων κατείχαν θέσεις στα εποπτικά συμβούλια των επιχειρήσεων, υπήρξαν ο ιδανικός τρόπος ώστε το εργατικό δυναμικό να εξακριβώνει ότι οι εργοδότες μετέτρεπαν σε επένδυση τα κέρδη που προέκυπταν από τους μισθολογικούς περιορισμούς· όμως τώρα τα συστήματα αυτά αποθάρρυναν τους εργοδότες από τη λήψη των αυστηρών μέτρων που απαιτούνταν για την αναδιάρθρωση, στα πλαίσια της προετοιμασίας για την υιοθέτηση ριζοσπαστικών νέων τεχνολογιών. Οι κρατικές εταιρείες χαρτοφυλακίου που υπήρξαν κινητήρες επενδύσεων και τεχνικής προόδου δεν ήταν πια αποτελεσματικοί μηχανισμοί κατανομής των πόρων σε αυτή τη νέα εποχή της αυξανόμενης τεχνολογικής αβεβαιότητας. Εγκλωβίζονταν όλο και περισσότερο σε ειδικά συμφέροντα και χρησίμευαν για τη διάσωση ζημιωγόνων επιχειρήσεων και για τη στήριξη φθινόντων κλάδων.

Προοδευτικά, λοιπόν, οι ίδιοι θεσμοί του συντονισμένου καπιταλισμού που είχαν λειτουργήσει προς όφελος της Ευρώπης κατά την εποχή της εκτατικής ανάπτυξης, έθεταν πλέον εμπόδια στις επιτυχείς οικονομικές επιδόσεις. Υπό αυτή την έννοια, η ίδια η επιτυχία της ηπείρου να εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες για την ανάκτηση του χαμένου εδάφους και τη σύγκλιση, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν αυτή που, στη συνέχεια, την καταδίκασε σε δυσκολίες. Η αντοχή και η διατήρηση των θεσμών που είχαν λειτουργήσει προς όφελος της Ευρώπης, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο δεν αποτελούσαν πια πλεονεκτήματα αλλά κυρίως λειτούργησαν σαν τροχοπέδη για την ανάπτυξη.

Η Ανατολική Ευρώπη εκδήλωσε αυτό το πρόβλημα στην πιο ακραία μορφή του. Οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες ήταν ιδιαίτερος αδέξις όσον αφορά την καινοτομία, αφού η νέα γνώση συνήθως αναδύεται από το βυθό στην επιφάνεια και δεν ρέει από πάνω προς τα κάτω. Η καινοτομία, περισσότερο από σχεδόν κάθε άλλη δραστηριότητα, είναι συνυφασμένη με τα κίνητρα, και αυτά επί έτη απουσίαζαν από τις κατευθυνόμενες οικονομίες. Αυτή η αδυναμία του κεντρικού σχεδιασμού άρχισε να απασχολεί το ανατολικό μπλοκ κατόπιν εορτής, όταν το τεχνολογικό απόθεμα ήταν κενό και αυτό που μέτραγε πια ήταν η καινοτομία.

---

10. Αυτά τα δυνατά και τα αδύναμα σημεία των χρηματοπιστωτικών συστημάτων που στηρίζονται στις τράπεζες και στην αγορά περιγράφονται στους Allen και Gale (2000).

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η ιστορία που αφηγείται το βιβλίο. Είναι ένας τρόπος ώστε να γίνει κατανοητή η χρυσή εποχή της ανάπτυξης που θριάμβευε για εικοσιπέντε χρόνια μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και η επιβράδυνση που επακολούθησε. Εξηγεί πώς ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) στη Δυτική Ευρώπη έφτασε στο σημείο να υποχωρήσει κάτω από το μισό μεταξύ των περιόδων 1950-1973 και 1973-2000.¹¹ Κατά τον ίδιο τρόπο εξηγεί γιατί η κάμψη μεταξύ αυτών των περιόδων υπήρξε ακόμα πιο θεαματική στην Ανατολική Ευρώπη και γιατί οι κατευθυνόμενες οικονομίες κατέρρευσαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Ασφαλώς, καμιά εξήγηση αυτών των πολύπλοκων φαινομένων δεν μπορεί να είναι από μόνη της πλήρης. Για παράδειγμα, είναι βέβαιο πως στην επιβράδυνση της ευρωπαϊκής ανάπτυξης συνετέλεσαν και παγκόσμιοι παράγοντες, τους οποίους η Ευρώπη δεν μπορούσε να θέσει υπό έλεγχο. Είναι ενδεικτικό, πάντως, ότι η μείωση του ρυθμού αύξησης της ωριαίας παραγωγής ήταν πιο έντονη στην Ευρώπη συγκριτικά με τις Ηνωμένες Πολιτείες, αν και επηρεάζονταν από τις ίδιες παγκόσμιες δυνάμεις. Η εξάντληση του αποθέματος των ανεφάρμοστων τεχνολογιών και η δυσκολία προσαρμογής των κληρονομημένων θεσμών στις νέες συνθήκες συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην εξήγηση αυτού του γεγονότος.

Τα αμέσως προηγούμενα, μας υπενθυμίζουν πως δεν μπορούμε να αφηγηθούμε την ιστορία της μεταπολεμικής ανάπτυξης της Ευρώπης –και μάλιστα την ιστορία της ανάπτυξης της κατά τη διάρκεια ολόκληρου του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα– ανεξάρτητα από τις εξελίξεις στον υπόλοιπο κόσμο. Η προσοχή μας, λοιπόν, στρέφεται σε μια άλλη πλευρά της κληρονομιάς η οποία διαμόρφωσε την ανάπτυξη κατά το τρίτο τέταρτο του εικοστού αιώνα: τη σύγκρουση των δύο Υπερδυνάμεων. Οι χώρες που είχαν βρεθεί στη σφαίρα επιρροής των Ηνωμένων Πολιτειών ή της Σοβιετικής Ένωσης δέχτηκαν πιέσεις προκειμένου να υιοθετήσουν την ίδια μορφή οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης που εφάρμοζε η δύναμη που τις είχε θέσει υπό την προστασία της. Μετά από μια σύντομη περίοδο αβεβαιότητας, η Δυτική Ευρώπη κινήθηκε αποφασιστικά προς τον καπιταλισμό της αγοράς και η Ανατολική Ευρώπη προς τον κρατικό σοσιαλισμό. Αυτή η επιλογή υπήρξε ο μακράν σημαντικότερος παράγον ο οποίος καθόρισε τις επιδόσεις της ανάπτυξης στα δύο τμήματα της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Η φύση της σύγκρουσης επέτρεψε στη Δυτική Ευρώπη να χρησιμοποιεί χωρίς κόστος το σύστημα προστασίας που παρείχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες. Η μείωση

---

11. Μολονότι οι Ευρωπαίοι μείωσαν τις εργατοώρες τους μετά το 1973, όπως αναφέρεται στο κεφάλαιο 12, με αποτέλεσμα ο ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ ανά εργατοώρα να υπερβεί το ρυθμό ανάπτυξης του ΑΕΠ κατά κεφαλήν, το ίδιο ίσχυε και για την προηγούμενη περίοδο, όπου οι μειωμένες εργατοώρες ήταν φυσικό επακόλουθο των υψηλότερων επιπέδων ζωής. Συνεπώς, η ανάπτυξη του ΑΕΠ ανά εργατοώρα μειώθηκε επίσης περίπου στην ίδια αναλογία.

των αμυντικών δαπανών επέτρεψε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης να διαθέσουν περισσότερους κρατικούς πόρους και επενδύσεις για τις ιδιαίτερες επιδιώξεις τους. Στην πραγματικότητα, ο επικουρικός ρόλος που διαδραμάτισε η Ευρώπη στο πλαίσιο της σύγκρουσης μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων απέφερε ένα μέρισμα ειρήνης το οποίο αποδέσμευσε πόρους με σκοπό τον παραγωγικό σχηματισμό κεφαλαίου.¹² Η Ανατολική Ευρώπη ήταν αποδέκτης ενός ανάλογου μέρισματος· εισήγαγε από τη Σοβιετική Ένωση ενέργεια και πρώτες ύλες σε τιμές κατώτερες από αυτές της αγοράς, ως αντάλλαγμα για τη στάθμευση των σοβιετικών στρατευμάτων στην περιοχή.¹³

Επιπλέον, ο Ψυχρός Πόλεμος έδωσε ώθηση στην περιφερειακή ολοκλήρωση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν θα συναινούσαν στη δημιουργία μιας τελωνειακής ένωσης μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών-κρατών, η οποία ενδεχομένως θα προέβαινε σε διακρίσεις σε βάρος των αμερικανικών εξαγωγών, παρά μόνο υποκύπτοντας στην προτεραιότητα της οικοδόμησης ενός προπυργίου εναντίον του κομμουνισμού. Αλλά και οι Σοβιετικοί δεν θα επέμεναν τόσο σθεναρά στην ενοποίηση του ανατολικού μπλοκ, αν δεν υπήρχε το παράδειγμα της Δυτικής Ευρώπης και η ασυμβατότητα της δικής τους οικονομίας προς εκείνη των δυτικοευρωπαϊκών κρατών.

Ασφαλώς, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν υπήρξε ποτέ θέμα κυρίως εξωτερικής επιρροής. Αυτό μας οδηγεί σε μια ακόμα πλευρά της κληρονομιάς, που οι συνέπειές της εκτείνονται στο βίωμα της Ευρώπης μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Ευρώπη κληρονόμησε από την προηγούμενη περίοδο ένα επίπεδο βαθιάς και διαρκούς σκέψης προς την κατεύθυνση της ενοποίησης. Βέβαια, το γεγονός ότι οι εθνικές οικονομίες της Ευρώπης ήταν βαθιά αλληλένδετες και ότι οι καρποί της αλληλεξάρτησής τους είχαν σπαταληθεί κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, προδιέθετε ορισμένες από αυτές να στραφούν προς το σχέδιο της ενοποίησης. Επίσης, σημαντική ήταν και η αμερικανική επιρροή, όπως προαναφέρθηκε. Πάντως, είναι ενδεικτικό, όσον αφορά την προδιάθεση προς την περιφερειακή ολοκλήρωση, ότι τόσο το μεταπολεμικό σύνταγμα της Γαλλίας, όσο και της Ιταλίας, περιλάμβαναν ρήτρες οι οποίες έδιναν τη δυνατότητα κατάργησης της εθνικής κυριαρχίας υπέρ μιας υπερεθνικής ευρωπαϊκής αρχής. Είναι δύσκολο να φανταστούμε παρόμοιες διατάξεις σε εθνικά συντάγματα άλλων περιοχών του κόσμου.

Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σχετίστηκε με μια ευρύτερη διαδικασία παγκοσμιοποίησης και την πορεία της καθόρισαν διαδοχικά οι τεχνολογικές πρόοδοι –όπως, δρόμοι ταχείας κυκλοφορίας και σιδηροδρομικές μεταφορές, το σύστημα

---

12. Αυτό αφήνει αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με το αν οι αμυντικές δαπάνες, και ιδιαίτερα η έρευνα και ανάπτυξη που σχετίζεται με την άμυνα, έχουν σημαντικά εμπορικά παράγωγα. Θα επανέλθω σ' αυτό στο κεφάλαιο 9.

13. Μπορούμε να αναρωτηθούμε, βεβαίως, αν υπήρχαν πολλές επιλογές σχετικά με το ζήτημα. Βλ. κεφάλαιο 5.

μεταφοράς εμπορευματοκιβωτίων, και αργότερα, η ευρυζωνική και δορυφορική τηλεφωνία— οι οποίες μείωσαν το κόστος των διασυνοριακών δΟΣΟΛΗΨΙΩΝ. Όμως, στην Ευρώπη η ολοκλήρωση προχώρησε ακόμα περισσότερο και με ταχύτερους ρυθμούς. Τη δεκαετία του 1950 έξι ευρωπαϊκά κράτη προέβησαν σε έναν σχεδιασμό ο οποίος έθετε τη σιδηροβιομηχανία και τη χαλυβουργία τους υπό πολυεθνικό έλεγχο. Τη δεκαετία του 1960 η Ευρώπη απέβη η πρώτη μείζων περιοχή η οποία δημιούργησε μια πλήρη τελωνειακή ένωση (μια περιοχή ελεύθερων συναλλαγών με κοινό εξωτερικό δασμολόγιο). Αυτό το επίτευγμα αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς στην οποία τα ενδοσυνοριακά εμπόδια καταλύονταν μέσω της αμοιβαίας αναγνώρισης των εθνικών κανονιστικών διατάξεων, καθώς και της εφαρμογής μιας ενιαίας ευρωπαϊκής ανταγωνιστικής πολιτικής και, στη συνέχεια, μέσω της θέσπισης ενός ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσιματος, του ευρώ, του οποίου την έκδοση θα επέβλεπε ένα διακρατικό ίδρυμα, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα.

Από οικονομική άποψη, επρόκειτο για σημαντικά επιτεύγματα. Ενίσχυσαν την πίστη των κυβερνήσεων της Δυτικής Ευρώπης πως η γερμανική βιομηχανική ισχύς θα χρησιμοποιείτο για ειρηνικούς σκοπούς, με αποτέλεσμα να επιτραπεί η άρση των ανώτατων ορίων παραγωγής που είχαν τεθεί στη βιομηχανία της χώρας. Έδωσαν ώθηση στις ενδοευρωπαϊκές συναλλαγές και ενθάρρυναν την αναδιάρθρωση στην κατεύθυνση του εξαγωγικού προσανατολισμού. Εξέθεσαν τους βολεμένους παραγωγικούς φορείς στον ψυχρό ανταγωνισμό και υποστήριξαν τις προσπάθειές τους να βρουν το δρόμο της μετάβασης από την εκτατική στην εντατική ανάπτυξη. Ενίσχυσαν τη ρευστότητα και την αποτελεσματικότητα των ευρωπαϊκών χρηματοπιστωτικών αγορών. Συντέλεσαν στην εδραίωση της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής σταθερότητας που βρισκόταν στον αντίποδα των συμφορών της δεκαετίας του 1930.

Από πολιτική άποψη, αυτό το επίτευγμα ήταν ακόμα πιο εντυπωσιακό. Μόλις πέντε χρόνια μετά το πέρας του πιο φονικού πολέμου της σύγχρονης ιστορίας, οι άσπονδοι εχθροί ήλθαν σε συμφωνία προκειμένου να παραχωρήσουν τον έλεγχο των εργοστασίων άνθρακα και χάλυβα, που θεωρούνταν ζωτικής σημασίας για την εθνική τους ασφάλεια, σε μια νέα διεθνική οντότητα, την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα. Μόλις πέντε χρόνια αργότερα, συμφώνησαν να παραδώσουν άλλο βασικό στοιχείο της εθνικής κυριαρχίας τους, τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν την εμπορική πολιτική για να ρυθμίζουν την εθνική οικονομία. Αυτές οι ενέργειες ήταν εντυπωσιακές, από κάθε άποψη. Ποτέ άλλοτε δεν είχε συμβεί κάτι ανάλογο, ούτε στην Ευρώπη, ούτε κάπου αλλού.¹⁴

---

14. Ας συγκρίνουμε, για παράδειγμα, την Ανατολική Ασία, όπου χρειάστηκε μισός αιώνας και παραπάνω για να γιατρευτούν οι πληγές από τον πόλεμο και για να αρχίσουν οι ηγέτες της,

Οι θεσμοί της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σχεδιάστηκαν για να επιλύσουν μια συγκεκριμένη σειρά μεταπολεμικών προβλημάτων. Αποσκοπούσαν στη δέσμευση της Γερμανίας μέσα στην Ευρώπη και στη διασφάλιση ότι ο μεγαλύτερος παραγωγός κεφαλαιουχικών αγαθών της ηπείρου θα χρησιμοποιούσε τη βιομηχανική ισχύ του για ειρηνικούς σκοπούς. Σχεδιάστηκαν για να προσδώσουν νομιμότητα στις εθνικές κυβερνήσεις και για να τους επιτρέψουν να χρησιμοποιούν ελεύθερα τις σταθεροποιητικές και συντονισμένες δυνάμεις τους για την τόνωση της ανάπτυξης της παραγωγικής ικανότητας, από τη στιγμή που οι καταστροφικές τάσεις τους είχαν πλέον κατασταλεί από τις διεθνικές δομές στις οποίες συμμετείχαν.¹⁵ Καλλιέργησαν τη διεθνή αλληλεγγύη που απαιτούσε η σύγκρουση ανάμεσα στις Υπερδυνάμεις: οι Ηνωμένες Πολιτείες ενθάρρυναν τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους τους να σφυρηλατήσουν στενότερους οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς, ενώ η Σοβιετική Ένωση απαγόρευσε τη συμμετοχή των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, που θα δοκίμαζαν, ενδεχομένως, να συμπράξουν στις πρωτοβουλίες ολοκλήρωσης της Δυτικής Ευρώπης. Μέσα από όλους αυτούς τους τρόπους, οι θεσμοί της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σχημάτισαν μια ακόμα πλευρά του συντονισμένου καπιταλισμού, στη οποία και εστιάζει το βιβλίο.

Τη δεκαετία του 1970 και του 1980 έγιναν προσπάθειες για να προσαρμοστούν αυτοί οι θεσμοί στις προκλήσεις που δημιουργήθηκαν με το τέλος της μεταπολεμικής εποχής και με την εμφάνιση μιας πιο ανταγωνιστικής οικονομίας, η οποία χαρακτηρίζεται από καινοτομία. Το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα του 1979 αντέδρασε στην κατάρρευση του Συστήματος Μπρέτον Γουντς που προέβλεπε την πρόσδεση των συναλλαγματικών ισοτιμιών, θεσπίζοντας την ελεγχόμενη διακύμανσή τους. Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986, με την ενοποίηση των αγορών προϊόντων των κρατών μελών, δημιούργησε ένα πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Αντίστοιχα, ο ανταγωνισμός αύξησε βαθμιαία την πίεση της προσαρμογής, φέρνοντας τις επιχειρήσεις αντιμέτωπες με την ανάγκη να αλλάξουν ή να εκλείψουν. Αφού η ένταση του ανταγωνισμού στην αγορά προϊόντων υπήρξε τόσο σημαντική για την εξήγηση της ταχύτητας αφομοίωσης των νέων τεχνολογιών, και κυρίως των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας, αντιλαμβανόμαστε πόσο ευεργετικός υπήρξε ο ανταγωνισμός της αγοράς προϊόντων για την παραγωγικότητα κατά την πρόσφατη περίοδο της εντατικής ανάπτυξης που βασιζόταν στην καινοτο-

---

εμπνέομενοι από το ευρωπαϊκό παράδειγμα, να παίρνουν στα σοβαρά την ιδέα της περιφερειακής ενοποίησης.

15. Βλ. Milward (1992). Η σημασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης για να νομιμοποιηθεί εκ νέου η δράση του κράτους και για να γίνει εφικτή η επανεκκίνηση της ανάπτυξης είναι ιδιαίτερος σαφής στην περίπτωση της Γερμανίας, για την οποία η υπόλοιπη Ευρώπη διατηρούσε σημαντικές επιφυλάξεις σχετικά με το αν θα έπρεπε να αποκατασταθεί η οικονομική ισχύ της (Berger και Ritschl 1995). Για περισσότερα σχετικά με το θέμα, βλ. κεφάλαιο 6.

μία.¹⁶ Η δημιουργία πιο ανταγωνιστικών και ευέλικτων κεφαλαιαγορών και αγορών εργασίας –ένας ακόμα στόχος του ευρωπαϊκού προγράμματος– σχεδιάστηκε ώστε να μπορούν ευκολότερα οι επιχειρήσεις να προβούν στις απαραίτητες ενέργειες προσαρμογής. Αυτή η προσπάθεια ήταν πιο επιτυχής στην περίπτωση των κεφαλαιαγορών, όπου η έλευση του ευρώ δημιούργησε μια πραγματικά πανευρωπαϊκή χρηματοπιστωτική αγορά· αντίθετα, στην περίπτωση των αγορών εργασίας, τα κατοχυρωμένα συμφέροντα αντιστάθηκαν με μεγαλύτερη επιτυχία στην αλλαγή.¹⁷ Πάντως, παρά τις επιφυλάξεις αυτές, η Ευρώπη το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα προσανατολίστηκε προς τη δημιουργία πιο ευέλικτων και ανταγωνιστικών αγορών, ανταποκρινόμενη στην πίεση της ολοκλήρωσης.

Για μια ακόμα φορά, όμως, υπήρχαν όρια σχετικά με την αποτελεσματικότητα με την οποία μπορούσε ένα σύνολο κληρονομημένων θεσμών να προσαρμοστεί στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Δεν αρκούσε πια απλώς και μόνο να ενισχυθεί η αύξηση της παραγωγής σιδήρου και χάλυβα, να απελευθερωθούν οι συναλλαγές, ή να διευκολυνθεί ο ανταγωνισμός στην αγορά προϊόντων –σκοποί για τους οποίους είχαν σχεδιαστεί οι θεσμοί της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης– ενώ ήταν πλέον αναγκαία η εκ βάθρων αναδιάρθρωση μιας ολόκληρης πλειάδας κοινωνικοοικονομικών ρυθμίσεων. Ακολουθώντας προγενέστερες πρακτικές, οι κυβερνήσεις είχαν επιδιώξει να καταστήσουν την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) εκφραστή τους για την προώθηση αυτών των αλλαγών. Όμως τέτοιες μεταρρυθμίσεις ήταν πιο επεμβατικές και συνεπώς δημιουργούσαν ακόμα περισσότερες έριδες από τις προηγούμενες. Όσοι είχαν κατοχυρωμένο συμφέρον από τους υπάρχοντες κανόνες εναντιώθηκαν, όπως ήταν φυσικό, στις πιέσεις για μεταρρύθμιση και ειδικότερα στη μεταρρυθμιστική επιρροή της ΕΕ. Το γεγονός ότι η πολιτική διάσταση της ΕΕ, η οποία απαιτείτο για την παροχή νομιμότητας σε όσους λάμβαναν αυτές τις δύσκολες αποφάσεις, ήταν λιγότερο αναπτυγμένη από την οικονομική της διάσταση, προκαλούσε πια μεγαλύτερες ανησυχίες. Επιπλέον, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η προσχώρηση στην ΕΕ των πρώην «ουδέτερων» χωρών, Αυστρίας, Φινλανδίας και Σουηδίας, η οποία συνοδεύτηκε από έναν μακρύ κατάλογο μεταβατικών οικονομιών, όπως αποκαλούνταν, σήμαινε πως οι βολικοί κανόνες λήψης αποφάσεων από τα έξι ιδρυτικά μέλη της Ευρώπης δεν ήταν πλέον ανεκτοί.

Οι ένθερμοι φεντεραλιστές θεωρούσαν ανέκαθεν την οικονομική ολοκλήρωση ως ένα σκαλοπάτι για την πολιτική ολοκλήρωση, όμως η συντριπτική πλειονότητα των Ευρωπαίων είχε αντισταθεί στην εκχώρηση των κυριαρχικών εθνικών αρ-

---

16. Βλ. Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη (2002) για μια συζήτηση και για στοιχεία σχετικά με το θέμα αυτό.

17. Μολονότι, όπως θα δούμε, το ευρώ συνετέλεσε περισσότερο στη δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής αγοράς σε κυβερνητικά αξιόγραφα παρά σε μεσολαβητικές υπηρεσίες.

μοδιοτήτων προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (την πρώτη εκτελεστική εξουσία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας) και το Ευρωκοινοβούλιο. Απορρίφθηκαν φιλόδοξες πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη της πολιτικής διάστασης της ένωσής τους, το 1954, με την ακύρωση της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας και της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Κοινότητας από τη Γαλλική Συνέλευση, καθώς και το 2005, με την καταγήφιση του Συντάγματος της ΕΕ από τους γάλλους ψηφοφόρους.¹⁸ Όπως αποκαλύπτουν τα πενήντα και πλέον έτη που χωρίζουν μεταξύ τους αυτά τα γεγονότα, η ένταση ανάμεσα στα πλεονεκτήματα της οικονομικής ολοκλήρωσης και στις επιφυλάξεις σχετικά με την πολιτική ολοκλήρωση αποτελεί διαρκές χαρακτηριστικό του ευρωπαϊκού σχεδίου. Αυτή η ένταση δεν αποτέλεσε εμπόδιο ώστε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα να χρησιμοποιηθεί για να προωθηθεί η ανάκαμψη της βαριάς βιομηχανίας, η απελευθέρωση των συναλλαγών και η άρση των κανονιστικών ρυθμίσεων στις αγορές προϊόντων. Όμως, από τη στιγμή που υπήρχε η απαίτηση για μακρόπνοες και κοινωνικά επεμβατικές μεταρρυθμίσεις, θα ήταν λιγότερο αποτελεσματική μια ομάδα θεσμικών διευθετήσεων, που η οικονομική πλευρά τους θα ήταν πιο αναπτυγμένη από την πολιτική πλευρά τους. Επίσης, μια σειρά θεσμών προσαρμοσμένων στις επιταγές της μεταπολεμικής ανάπτυξης αποδείχτηκαν μάλλον ακατάλληλοι για τις περιστάσεις αυτής της ύστερης περιόδου, ενώ η προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες δεν ήταν καθόλου εύκολη. Το αποτέλεσμα ήταν να ενισχύεται όλο και περισσότερο η άποψη πως η ΕΕ είχε φτάσει στο σημείο να εμποδίζει, αντί να διευκολύνει την ανάπτυξη.

Οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, υπό την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης, απομακρύνθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την πορεία τους προς αυτό τον προορισμό. Μετά τη διάλυση του Συμβουλίου Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας (ΣΑΟΒ), του περιφερειακού εμπορικού συνασπισμού τους, και της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης, επιδίωξαν να αποκαταστήσουν τους ιστορικούς δεσμούς τους με τη Δυτική Ευρώπη, γεγονός που σήμαινε πλέον τη δημιουργία συνδέσμων με την ΕΕ. Αρχικά προσχώρησαν στον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο τον οποίο αποτελούσε η ΕΕ μαζί με τις γείτονες χώρες, μια κατά κάποιο τρόπο ζώνη ελεύθερων συναλλαγών από την οποία εξαιρούνταν τα γεωργικά αγαθά και τα προϊόντα της βαριάς βιομηχανίας, δύο πολιτικά ευαίσθητοι τομείς στη Δυτική Ευρώπη. Πάντως, εξ αρχής στόχος των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης ήταν να γίνουν μέλη της ΕΕ. Η είσοδος στην ΕΕ το 2004 της πρώτης ομάδας των οκτώ πρώην μελών του ανατολικού μπλοκ συμβόλιζε την επιστροφή τους στην Ευρώπη. Προϋπόθεση για την επιλογή τους ήταν να θεμελιώσουν λειτουργικές δημοκρατίες· μέσα από αυτό το δί-

---

18. Το γεγονός ότι η Γαλλία είναι η χώρα που έθεσε τέλος σ' αυτές τις πρωτοβουλίες είναι αποκαλυπτικό από τη στιγμή που, όπως θα δούμε, ήταν η χώρα με τη μεγαλύτερη αφοσίωση στο ευρύτερο πρόγραμμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

αυλο, το δέλεαρ της ένταξης στην ΕΕ διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των πολιτικών τους συστημάτων. Η είσοδος στη λέσχη της ΕΕ απαιτούσε ως περαιτέρω προϋπόθεση την οικονομική μεταρρύθμιση. Και μάλιστα, το κίνητρο γι' αυτή τη μεταρρύθμιση ήταν το πιο άμεσο όφελος που θα αποκόμιζαν από την προσχώρηση στην ΕΕ.

Στην Ανατολική, καθώς και στη Δυτική Ευρώπη, οι μεταρρυθμίσεις παραμένουν ανολοκλήρωτες. Οι αγορές της Ευρώπης χλευάστηκαν ως «ανελαστικές» και «άκαμπτες». Το γενναϊόδωρο κράτος πρόνοιας δέχτηκε κριτικές ότι υπονομεύει την προσπάθεια. Η οικονομία της απορρίφθηκε ως «λιμνάζουσα». Ο πληθυσμός της, απρόθυμος να υιοθετήσει ριζοσπαστικές αλλαγές, επικρίθηκε ως «εφησυχασμένος» και «αντιπαραγωγικός». Σε έναν κόσμο ευέλικτων αγορών και έντονου παγκόσμιου ανταγωνισμού, εγείρονται διαρκώς ερωτήματα σχετικά με τη βιωσιμότητα του ευρωπαϊκού προτύπου.

Είναι τόσο δύσκολα τα πράγματα; Είναι πράγματι αλήθεια πως το ευρωπαϊκό πρότυπο δεν έχει μέλλον; Για να κατανοήσουμε το σημείο στο οποίο έχει φτάσει η Ευρώπη και να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα πρέπει να ανατρέξουμε στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου.